

Barbara Strzałkowska

Księga Kapłańska w Septuagincie

Collectanea Theologica 80/4, 67-84

2010

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

BARBARA STRZAŁKOWSKA, WARSZAWA

KSIĘGA KAPŁAŃSKA W SEPTUAGINCIE

Księga Kapłańska jest bardzo specyficzna nie tylko na tle Starego Testamentu, ale nawet całego Pięcioksięgu, choć stanowi jego ważną, centralną część. Odróżnia ją od pozostałych zwłaszcza jej prawny (w większości) charakter, szczególna teologia z nim związana, a także język. Ta odmienność Księgi Kapłańskiej sprawia, że zwłaszcza dla chrześcijańskich czytelników wciąż pozostaje ona mało znana i niezrozumiała. Trudność chrześcijańskiej lektury Kpł nie jest zresztą niczym nowym – już Orygenes w swoich *Homiliach o Księdze Kapłańskiej* (VII,1) oburzał się, że chrześcijanie nie chcą jej czytać, uważając ją za nieaktualną¹. Ta „nieaktualność” miała przynajmniej dwa powody. Po pierwsze, większość przepisów Kpł została – z perspektywy chrześcijańskiej – uznana za wypełnioną w najgłębszym sensie w dziele Jezusa Chrystusa i zastąpiona innymi praktykami – dlatego jej lektura mogła wydawać się niektórym zbędna (przeciwko czemu buntował się Orygenes)². Po drugie, większość przepisów, z których składa się Kpł, stała się martwa po zburzeniu świątyni jerozolimskiej w 70 r. po Chr., kiedy z konieczności musiano zaniechać praktyk kultycznych, na których oparta była cała myśl i struktura księgi.

O ile pierwszy powód dotyczył chrześcijan, o tyle druga okoliczność dotknęła także żydowskiego postrzegania Księgi Kapłańskiej, której interpretacja w pierwszym okresie po zburzeniu świątyni mu-

---

¹ Por. komentarz do tego tekstu: P. H a r l é, D. P r a l o n, *La Bible d'Alexandrie III: Le Lévitique. Traduction du texte grec de la Septante, Introduction et Notes*, Éditions du CERF, Paris 1988, s. 13. Wydania tego tekstu Orygenes, por. O r y g e n e s (O r i g è n e), *Homélies sur le Lévitique*, t. I, *Homélies I-VII*, M. B o r r e t, Sources Chrétiennes t. 286-287, Paris 1981. Polskie wydanie tego dzieła zob. S. K a l i n k o w s k i (tłum. i oprac.), *Homilie o Księgach Rodzaju, Wyjścia, Kapłańskiej*, Pisma Starochrześcijańskich Pisarzy 31/2, Warszawa 1984.

² Por. P. H a r l é, D. P r a l o n, *La Bible d'Alexandrie III: Le Lévitique*, s. 13.

siała się dokonywać w innym wymiarze niż dotychczas³. Jednak sprzed tego czasu mamy w judaizmie przykłady rozważania tej księgi i jej rozporządzeń, wśród których chyba najważniejsze miejsce zajmują te żydowskie tradycje, które przyczyniły się do jej objaśnienia na potrzeby wspólnot, żyjących niejednokrotnie z dala od samej świątyni, w diasporze, na długo przed chrześcijaństwem i na długo przed tragedią 70 r. po Chr. Jednym z najważniejszych świadectw lektury i interpretacji Księgi Kapłańskiej z tego czasu jest z pewnością jej najstarszy przekład na język grecki zawarty w Septuagincie (LXX Kpł) – owoc diasporę żydowskiej w Aleksandrii okresu hellenistycznego⁴. Przekład ten, a także związana z nim tradycja interpretacji Kpł, przyjęła się także – mimo wspomnianych problemów – we wczesnym chrześcijaństwie⁵.

³ Na ten temat zob. W. Chrostowski, *Księga Kapłańska w judaizmie rabinicznym*, s. 33-66 w niniejszym numerze; por. też H. K. Harrington, *The Rabbinic Reception of Leviticus*, w: R. Rendtorff, R. Kugler, S. Smith Bartel (red.), *The Book of Leviticus. Composition and Reception*, Supplements to Vetus Testamentum XCIII, Leiden 2003, s. 383-402.

⁴ Na temat Księgi Kapłańskiej w LXX powstało wiele opracowań. Obok fragmentów w ogólnych opracowaniach dot. Septuaginty, pierwsze większe opracowanie Kpł w LXX powstał na początku XX w.; K. Huber, *Untersuchungen über den Sprachcharakter des griechischen Leviticus*, Verlag Alfred Töpelmann, Giessen 1916. Por. także inne (nowsze) opracowania książkowe: U. Rappallo, *Calchi ebraici nelle antiche versioni del Levitico: Studio sui Settanta, la Vetus Latina e la Vulgata*, Studi Semitici 39, Consiglio Nazionale delle Ricerche: Istituto per la Civiltà Fenicia e Punica, Roma 1971; P. Harlé, D. Pralon, *La Bible d'Alexandrie III: Le Lévitique*; J. W. Wewers, *The Text History of the Greek Leviticus*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1986; tenże, *Notes on the Greek Text of Leviticus*, Septuagint and Cognate Studies-Society of Biblical Literature 44, Scholars Press, Atlanta Georgia 1997. Por. też M. A. Zippor, *Studies in the Septuagint of Leviticus*, Bar-Ilan Memorial to H. M. Shapiro 9(1972)1, s. 92-101 [artykuł w języku hebrajskim, z podsumowaniem angielskim]; S. Metsos, E. Ch. Ulrich, *The Old Greek Translation of Leviticus*, w: R. Rendtorff, R. Kugler, S. Smith Bartel (red.), *The Book of Leviticus. Composition and Reception*, s. 247-268; D. L. Büchner, *Translation Technique in the Septuagint Leviticus*, w: S. E. Porter (red.), *Diglossia and Other Topics in New Testament Linguistics*, Sheffield Academic Press, Sheffield 2000, s. 92-106. Bibliografia dot. LXX Kpł zob. M. A. Zippor, *Res bibliographicae: The Greek Version of Leviticus*, *Biblica* 79(1998)1, s. 551-562.

⁵ Por. P. Harlé, D. Pralon, *La Bible d'Alexandrie III: Le Lévitique*, s. 13. Na temat roli Septuaginty w tradycji Kościoła pierwszych wieków zob. M. Müller, *The First Bible of the Church: A Plea for the Septuagint*, *Journal for the Study of the Old Testament Supplement Series* 206, JSOT Press, Sheffield 1996; a także tenże, *Graeca sive Hebraica veritas? The Defence of the Septuagint in the Early Church*, *Scandinavian Journal of the Old Testament* 2(1989)1, s. 103-124; tenże, *The Septuagint as the Bible of the New Testament Church: Some Reflections*, *Scandinavian Journal of the Old Testament* 7(1993)2, s. 194-207. Na temat interpretacji wczesnochrześcijańskiej Księgi Kapłańskiej zob. A. Destro, M. Pesce, *La normativa del Levitico: interpretazioni ebraiche e protocristiane*, *Annali di Storia dell'esege-*

Dzieje powstania i datacja pierwotnego przekładu greckiego Kpł (*Old Greek*)

Wiadomo, że wśród ksiąg przekładanych z języka hebrajskiego na grecki w pierwszej kolejności przełożono te, które stanowiły najważniejszą spuściznę dla biblijnych Izraelitów: Torę. Księga Kapłańska, stanowiąc „serce Tory”⁶ (w wymiarze dosłownym – w układzie Pięcioksięgu Kpł stanowi jego środkową część; i w wymiarze symbolicznym – jako ta, której interpretacja pozwala zrozumieć całość), została zatem przełożona jako jedna z pierwszych, wraz z pozostałymi czterema księgami.

O historii przekładu Tory, w tym Kpł, na język grecki opowiada legenda utrwalona w *Liście Pseudo-Arysteasa*⁷, wspominająca czas, w którym zdecydowano się przełożyć Torę na język grecki, po raz pierwszy oddając jej treść w języku innym niż ten, w którym powstała. Legenda ta mówi, że stało się to za czasów panowania Ptolemeusza II Filadelfa (285-247 przed Chr.), który posłał do arcykapłana świątyni jerozolimskiej, Eleazara, oznajmiając mu, że mając na względzie łaskawość wobec Judejczyków προσηρήμεθα τὸν νόμον ὑμῶν μεθερμηνεύεται γράμμασιν Ἑλληνικοῖς ἐκ τῶν παρ’ ὑμῶν

si (La purità e il culto nel Levitico. Interpretazioni ebraiche e cristiane) 13(1996) 1, s. 15-37; J. M a i e r, *La Torah di purità nel Levitico e sua trattazione nella letteratura giudaica del periodo del secondo Tempio e nei primi secoli cristiani*, tamże, s. 39-66; B. C h i l t o n, *Jesus, Levitical Purity and the Development of Primitive Christianity*, w: R. R e n d t o r f f, R. K u g l e r, S. S m i t h B a r t e l (red.), *The Book of Leviticus. Composition and Reception*, s. 358-382; G. J. W e n h a m, *Leviticus and the Christian*, w: t e n z e, *The Book of Leviticus*, The New International Commentary on the Old Testament 3, William B. Eerdmans Publishing Company Grand Rapids, Michigan 1979, s. 32-37; E. C o r t e s e, *L'esegesi cristiana*, w: E. C o r t e s e, P. K a s w a l d e r, *Il fascino del sacro. Alla riscoperta del libro del Levitico*, Narrare la Bibbia 3, Edizioni San Paolo, Milano 1996, s. 21-25.

⁶ Por. G. A u l d, *Leviticus at the Heart of Pentateuch*, w: J. F. A. S a w y e r (red.), *Reading Leviticus. A Conversation with Mary Douglas*, JSOT Supplement Series 227, Academic Press Sheffield, 1996, s. 40-51.

⁷ Na ten temat *Listu Pseudo-Arysteasa*, powstała bardzo bogata literatura. W artykule odwołuję się do jej tekstu krytycznego, opracowanego i skomentowanego przez H. S. J. Thackeraya w: H. B. S w e t e, *An Introduction to the Old Testament in Greek*, Cambridge University Press, Cambridge 1914², s. 533-606. Tekst ten wydany został także osobno: H. S. J. T h a c k e r e y, W. O. E. O e s t e r l e y, G. H. B o x, *The Letter of Aristeas: Translated with an Appendix of Ancient Evidence on the Origin of the Septuagint*, Translations of Early Documents 2, Society for the Promotion of Christian Knowledge, Macmillan Publishing Company, London-New York 1917. W języku polskim przekład i komentarz wraz z bogatą bibliografią przedmiotu zob. M. W o j c i e c h o w s k i, *List Pseudo-Arysteasa*, *Studia Theologica Varsoviensia* 40(2002)1, s. 121-167.

λεγομένων Ἑβραϊκῶν γραμμάτων ἵν' ὑπάρχη καὶ ταῦτα παρ' ἡμῖν ἐν βιβλιοθήκῃ σὺν τοῖς ἄλλοις βασιλικαῖς βιβλίαις („postanowiliśmy wasze prawo przełożyć na litery greckie z tego, co przez was nazywane jest literami hebrajskimi, żeby i ono znajdowało się u nas w bibliotece z innymi księgami królewskimi”)⁸ i prosząc arcykapłana o przysłanie do Aleksandrii ludzi, którzy mieliby tego przekładu dokonać. Arcykapłan Eleazar zgodził się wysłać do Aleksandrii siedemdziesięciu dwóch ἀνδρας καλῶς βεβιωκότας πρεσβυτέρους ἐμπειρίαν ἔχοντας τοῦ νόμου καὶ δυνατοὺς ἐρμηνεύσαι („mężów dobrze żyjących, starszych, mających doświadczenie w prawie i zdolnych do tłumaczenia”)⁹, po sześciu z każdego z dwunastu pokoleń Izraela (od tego pochodzi późniejsza nazwa przekładu: „przekład siedemdziesięciu [dwóch]”; a także jego skrót: LXX)¹⁰. Oni właśnie, na wyspie Faros u wybrzeży Aleksandrii, przełożyli Torę na język grecki¹¹, a każdy z nich przekładał księgi osobno, mimo to, przekład ten, po siedemdziesięciu dwóch dniach tłumaczenia, okazał się jednobrzmiący. Jak odnotuje *List Pseudo-Arysteasza*, οἶονεὶ κατὰ πρόθεσιν τίνα ποιούτου γεγεννημένου („stało się to jak gdyby zgodnie z jakimś planem”)¹². Postrzegano w tym działanie Boże, a tekst Septuaginty – tak nazywano pierwotnie ów przekład Tory¹³ – uznano nawet w kręgach diaspory aleksandryjskiej za natchniony¹⁴. Wśród ksiąg Tory została oczywiście przełożona także Kpł.

⁸ W każdym cytacie, jeśli nie zaznaczono inaczej, przekład jest własny, za tekstem krytycznym H. S. J. Thackeraya, w: H. B. Swete, *An Introduction to the Old Testament in Greek*, punkt 38 *Listu*, zob. *tamże*, s. 558.

⁹ Por. *tamże*.

¹⁰ Imiona posłanych wymienia kolejno *List Pseudo-Arysteasza* w punktach 47-50; por. *tamże*, s. 560.

¹¹ O tym przekładzie mówią punkty 301-311; por. *tamże*, s. 602-604.

¹² Por. *tamże*, punkt 307, s. 603.

¹³ Pierwotnie termin „Septuaginta” rozumiano w wąskim znaczeniu jako przekład Tory. Dopiero z czasem zyskał on szersze znaczenie: najpierw oznaczając wszystkie księgi Biblii Hebrajskiej, które przetłumaczono w Aleksandrii na język grecki, a z czasem mając jeszcze szersze znaczenie – pod pojęciem „Septuaginta” zaczęto rozumieć nie tylko przekład ksiąg Biblii Hebrajskiej na język grecki, ale także Biblię Grecką *par excellence*, zawierającą przekłady wszystkich ksiąg Biblii Hebrajskiej (w tym Tory), i księgi, które powstały, zostały spisane bądź zachowały się w języku greckim. Septuaginta w najszerszym znaczeniu oznaczała zatem te księgi, które weszły ostatecznie do jej kanonu.

¹⁴ Np. żydowski filozof Filon z Aleksandrii podkreślał wielokrotnie, że Septuaginta, rozumiana jako przekład Tory na język grecki, powstała z Bożego natchnienia; por. G. Dorival, *Les origines de la Septante: la traduction en grec des cinq livres de la Torah*, w: G. Dorival, M. Harl, O. Munnich, *La Bible Grecque des Septante. Du judaïsme hellénistique au chris-*

Dziś wiemy, że dzieje przekładu LXX, nawet samego tylko Pięcioksięgu w LXX, były bardziej skomplikowane niż jest to przedstawione w legendzie z *Listu Pseudo-Arysteasa*. Zarazem jednak wiele wątków tego pisma potwierdza się i powtarza także w innych źródłach starożytnych (pismach Arystobula, Filona z Aleksandrii, Józefa Flawiusza i innych¹⁵). Dlatego też jego wartość historyczna nie jest zupełnie bez znaczenia. Wiadomo, że przekład LXX musiał powstawać znacznie dłużej niż siedemdziesiąt dwa dni i że sam proces tłumaczenia był bardziej złożony. Obecnie przedstawia się różne teorie na temat jego powstania, z których większość ukazuje tekst LXX jako owoc pracy wielu pokoleń aleksandryjskich tłumaczy¹⁶.

Przekład LXX powstał w Aleksandrii¹⁷, w diasporze Żydów mieszkających tam w okresie hellenistycznym i posługujących się językiem greckim. Tłumaczenie LXX, także Księgi Kapłańskiej, powstało zatem w innym środowisku niż hebrajski oryginał, co z pewnością wywarło wpływ na jego charakter.

Można także z dużą dozą prawdopodobieństwa stwierdzić, że grecki przekład Pięcioksięgu, w tym Kpł, musiał powstać w najwcześniejszej fazie powstawania LXX – zapewne w III w. przed Chr. (a zatem tak, jak umiejscawia go w czasie *List Pseudo-Arysteasa*). Nie ma

---

tianisme ancien, Initiations au christianisme ancien, Éditions du CERF/ Éditions du C.N.R.S., Paris 1988, s. 46-47.

¹⁵ Por. G. D o r i v a l, *Les origines de la Septante: la traduction en grec des cinq livres de la Torah*, s. 45-50.

¹⁶ Por. *tamże*, s. 39-82; K. H. J o b e s, M. S i l v a, *The Origin of the Septuagint and Other Greek Versions*, w: *Invitation to the Septuagint*, Baker Academic, Paternoster, Grand Rapids, MI 2000, s. 29-44; N. F e r n á n d e z M a r c o s, *Modern Interpretations of the Origins of the Septuagint*, w: t e n z e, *The Septuagint in Context. Introduction to the Greek Version of the Bible*, Brill Academic Publishers, Boston, Leiden 2000, s. 53-66 (na końcu autor podaje sporą bibliografię tematu). W języku polskim por. na ten temat: K. P. K o w a l i k, *Geneza i rola Biblii Greckiej*, w: t e n z e, *Reinterpretacja tekstu o Abrahamie z Rdz 11,27-25,18 w Septuagincie*, s. 27-113.

¹⁷ Aleksandria jako miejsce powstania przekładu LXX było kontestowane niezwykle rzadko. Jedynie dwukrotnie w dziejach jej badań mówiono, że przekład LXX musiał powstać gdzie indziej. Pierwszym, który tak sądził, był patriarcha Michał Syr yjski, żyjący w XII w., który za miejsce powstania przekładu LXX uważał Cypr. Drugim badaczem, który nie uznał Aleksandrii z miejsce powstania przekładu, był w XX w. M. Gaster, który uważał, że jedynie Palestyna mogła mieć autorytet tak silny, by przekład LXX był tak powszechnie uznany i przyjęty, także w diasporze. Obie teorie jednak powszechnie się kontestuje. Por. G. D o r i v a l, *Les origines de la Septante: la traduction en grec des cinq livres de la Torah*, s. 55; N. F e r n á n d e z M a r c o s, *Modern Interpretations of the Origins of the Septuagint*, w: t e n z e, *The Septuagint in Context. Introduction to the Greek Version of the Bible*, Brill Academic Publishers, Boston, Leiden 2000, s. 58n.

powodów, by nie uznać ptolemejskiego władcy Egiptu z *Listu* (Ptolemeusza II Filadelfa) za tego, za którego panowania przynajmniej rozpoczęto prace nad przekładem. Sam przekład musiał oczywiście powstać przed napisaniem samego *Listu*, którego datacja jednak także jest dyskusyjna i waha się od III w. przed Chr. do I w. przed Chr.¹⁸ Musiał powstać także wcześniej niż pozostałe księgi LXX, które odwołują się do przekładu Tory. Dziś przyjmuje się dość powszechnie III w. przed Chr. za czas powstania przekładu Pięcioksięgu¹⁹.

Dokładniejsze dane pomocne w ustaleniu datacji przekładu ksiąg LXX (także LXX Kpł) wynikają ze szczegółowych badań historycznych i językowych poszczególnych ich fragmentów, które mogły powstawać w różnym czasie i być owocem pracy wielu tłumaczy na podstawie różnych (być może także wcześniejszych niż LXX) materiałów²⁰. Wszystko to każe nam popatrzeć na przekład grecki, także Kpł, nie jak na jednolity, ale złożony twór być może wielu pokoleń tłumaczy i interpretatorów żydowskich – a zatem tak, jak patrzy się już powszechnie dziś na tekst hebrajski poszczególnych ksiąg²¹. Księga Kapłańska w LXX, choć powstała zapewne w pierwszej fazie przekładów, także jest owocem tego złożonego procesu, który dziś próbuje się odtworzyć w badaniach krytyczno-tekstualnych tej księgi w LXX²².

Niezwykle istotny jest fakt, że nie mamy żadnego fragmentu oryginalnego tłumaczenia, które wyszłoby spod pióra samego tłumacza

¹⁸ Por. np. N. Fernández Marcos, *Modern Interpretations of the Origins of the Septuagint*, s. 41-42.

¹⁹ Por. G. D o r i v a l, *Les origines de la Septante: la traduction en grec des cinq livres de la Torah*, s. 56-58.

²⁰ W przypadku Księgi Kapłańskiej zob. kilka szczegółów w: S. M e t s o, E. C h. U l r i c h, *The Old Greek Translation of Leviticus*, s. 247-268 (zwł. s. 257-267, porównujące tekst LXX Kpł z manuskryptami odnalezionymi w Qumran); albo bardziej szczegółowe badania poszczególnych tekstów: D. L. B ü c h n e r, *Inside and Outside the Camp: The Halakhic Background to Changes in the Septuagint Leviticus, with Reference to Two Qumran Manuscripts*, *Journal of Northwest Semitic Languages* 23(1997)2, s.151-162; T. A. v a n d e r L o u w, *Translation and writing in 4QLXXLev-a*, w: T. R ö m e r (red.), *The Books of Leviticus and Numbers*, Peeters, Leuven-Paris-Dudley 2008, s. 383-397.

²¹ Krytyka tekstualna LXX stanowi dziś jedno z najważniejszych i najtrudniejszych wyzwań stojących przed badaczami tekstu Starego Testamentu. O ile w przypadku badań nad tekstem hebrajskim przyzwyczailiśmy się do jego analizy tekstualno-krytycznej, w przypadku badań nad tekstem greckim LXX przeważa jeszcze myślenie, że tekst ten jest jednolity. Tymczasem jest tak tylko pozornie i takie same badania, jakie stosujemy do tekstu hebrajskiego, należy stosować w odniesieniu do tekstu LXX.

²² Por. S. M e t s o, E. C h. U l r i c h, *The Old Greek Translation of Leviticus*, s. 247-255.

LXX Kpł²³. Dlatego ten pierwotny tekst tłumaczenia LXX Kpł, nazywany czasem w obszarze języka angielskiego *Old Greek*, próbuje się odtwarzać na podstawie rozmaitych przesłanek, szerokiej wiedzy językowej i historycznej, a przede wszystkim na podstawie posiadanych manuskryptów.

Manuskrypty i kodeksy LXX Kpł. Wydania krytyczne

Choć określamy datę powstania przekładu Kpł w LXX na kilka wieków przed Chr. (najczęściej III w. przed Chr.), to jednak posiadany przez nas pełny grecki tekst Kpł pochodzi dopiero z IV w. po Chr., zatem ponad pięćset lat po przekładzie dokonany w Aleksandrii. Ów tekst pochodzi z Kodeksów: Watykańskiego (IV/V w.) i Aleksandryjskiego (V w.), i to na nich oparte są najważniejsze wydania krytyczne LXX Kpł²⁴.

Najważniejsze i najdokładniejsze, jak dotąd, z wydań krytycznych jest wydane w serii z Göttingen opracowanie J. W. Weversa²⁵. Obok niego są jeszcze dawniejsze opracowania całościowe LXX, zawierające tekst LXX Kpł, wśród nich: opracowanie A. E. Brooke²⁶ a z początku XX w.²⁶, ostatnio wznowione²⁷, a także wydania A. Rahlfsa²⁸ oraz

²³ Tak jak nie mamy rękopisów hebrajskich, które wyszły spod pióra autora/ów biblijnych..

²⁴ Na wydaniach krytycznych oparte zostały przekłady greckiej Kpł na języki współczesne – najważniejszym i najnowszym, opatrzonym ważnym wstępem i wprowadzeniem, jest NETS – A. P i e t e r s m a, B. G. W r i g h t (red.), *A New English Translation of the Septuagint. And the Other Greek Translations Traditionally Included under that Title*, Oxford University Press, New York-Oxford 2007; rec. D. L. B ü c h n e r, L. J a c k s o n, w: B. A. T a y l o r (red.), *X Congress of the International Organization for Septuagint and Cognate Studies, Oslo, 1998*, SBL, Atlanta Georgia 2001, s. 319-328). Nie ma jeszcze przekładu Kpł LXX w języku polskim.

²⁵ J. W. W e v e r s, U. Q u a s t (red.), *Septuaginta. Vetus Testamentum Graecum. Auctoritate Academiae Scientiarum Gottingensis editum*, t. II,2 *Leviticus*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1986.

²⁶ A. E. B r o o k e, N. M c L e a n (red.), *The Old Testament in Greek. Volume I, The Octateuch. Part II, Exodus and Leviticus: according to the text of Codex Vaticanus, Supplemented from Other Uncial Manuscripts, with a Critical Apparatus containing the Variants of the Chief Ancient Authorities for the text of the Septuagint*, Cambridge University Press, Cambridge 1909.

²⁷ C i ż (red.), *The Old Testament in Greek: According to the Text of Codex Vaticanus, Supplemented from Other Uncial Manuscripts, with a Critical Apparatus containing the Variants of the Chief Ancient Authorities for the Text of the Septuagint. Volume I*, Cambridge Library Collection, Cambridge University Press, Cambridge-New York-Melbourne 2009.

²⁸ A. R a h l f s (red.), *Septuaginta. Id est Vetus Testamentum graece iuxta LXX interpretes*, Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart 1979².

dawniejsze, ale bardzo cenione wydanie B.W. Swetego²⁹ i inne, jeszcze starsze opracowania zawierające bezcenne noty o różnych wariantach i lekcjach³⁰.

W ustalaniu pierwotnego greckiego tekstu Kpł, obok wymienionych kodeksów, pomocne są także liczne kodeksy minuskułowe oraz manuskrypty, często fragmenty tekstu. Wśród nich są także najstarsze świadectwa greckiego tekstu Kpł. Co ciekawe, te najstarsze fragmenty greckiej Kpł zostały odnalezione w Qumran, obok licznych kopii hebrajskich tekstu tej księgi (hebrajskich egzemplarzy Kpł w Qumran mamy 14 lub 16³¹, odnaleziono także jeden aramejski targum tej księgi³²).

Te fragmenty greckie Kpł to:

- 4QLXXLev^a (lub 4Q119) z II w. przed Chr., zawierający Kpł 26,2-16;
- 4QpapLXXLev^b (lub 4Q120) z I w. przed Chr., zawierający fragmentaryczny tekst Kpł 2–5 (z lukami); w sumie na ten tekst składa się ok. 100 maleńkich fragmentów papirusu³³.

²⁹ H. B. S w e t e (red.), *The Old Testament in Greek According to the Septuagint*, t. II, The University Press, Cambridge 1922³.

³⁰ Wspomina o nich H. B. S w e t e, *Printed Texts of the Septuagint*, w: t e n ż e, *An Introduction to the Old Testament in Greek*, s. 171-194.

³¹ Liczba fragmentów jest dyskusyjna; obok hebrajskich manuskryptów z Qumran (1QpaleoLev-Num^a; 1QpaleoLev^b?; 2QpaleoLev; 4QExod-Lev^f; 4QLev-Num^a; 4QLev^{b-c, g}; 4QpapcryptA Lev^b?; 6QpaleoLev; 11QpaleoLev^a; 11QLev^b) wymienia się także dwa odnalezione fragmenty hebrajskie Kpł odnalezione na Masadzie (MasLev^{a,b}); por. S. M e t s o, E. Ch. U l r i c h, *The Old Greek Translation of Leviticus*, s. 257, przyp. 33. A także E. Ch. U l r i c h, *Index of Passages in the Biblical Scrolls*, w: P. W. F l i n t, J. C. V a n d e r K a m, A. E. A l v a r e z (red.), *The Dead Sea Scrolls after Fifty Years: A Comprehensive Assessment*, Brill, Leiden 1999, s. 649-665.

³² 4QtgLev.

³³ Por. K. H. J o b e s, M. S i l v a, *Invitation to the Septuagint*, Baker Academic, Pateroster, Grand Rapids MI 2000, s. 169; por. też S. M e t s o, E. Ch. U l r i c h, *The Old Greek Translation of Leviticus*, s. 247-268 (na temat pierwszego tekstu zob. s. 256-257 oraz s. 261-265; na temat drugiego: s. 257 oraz 265-267). Na temat natury greckich manuskryptów z Qumran zob. E. T o v, *The Nature of the Greek Texts from the Judean Desert*, *Novum Testamentum* 43 (2001)1, s. 1-11; a także t e n ż e, *Greek Texts from the Judean Desert*, *The Qumran Chronicle* 8/1999, s. 161-168; A. R. C. L e a n e y, *Greek Manuscripts from the Judean Desert*, w: J. K. E l l i o t t (red.), *Studies in New Testament Language and Text. Essays in Honour of George D. Kilpatrick on the Occasion of His Sixty-Fifth Birthday*, NTSupp 44, Brill, Leiden 1976, s. 283-300; L. J. G r e e n s p o o n, *The Dead Sea Scrolls and the Greek Bible*, w: P. W. F l i n t, J. C. V a n d e r K a m (red.), *The Dead Sea Scrolls After Fifty Years*, t.I, Brill, Leiden-Boston-Köln 1998, s. 101-127; E. Ch. U l r i c h, *The Septuagint Manuscripts from Qumran: a Reappraisal of their Value*, w: G. J. B r o o k e, B. L i n d a r s (red.), *Septuagint, Scrolls and Cognate Writings. Papers Presented to the International Symposium on the Septuagint and*

Fragmenty te prezentują tylko niewielki wycinek tekstu całej Księgi Kapłańskiej i w dużej mierze są słabo zachowane. Są jednak niezwykle ważnym świadectwem tekstu księgi. Także sam fakt ich obecności w Qumran jest zaskakujący i znaczący.

Po pierwsze, oba fragmenty, zdaniem badaczy qumrańskich zwoljów, potwierdzają zasadniczo (poza drobnymi zmianami) tekst grecki tych fragmentów, jaki znamy z późniejszych kodeksów LXX Kpł. W pierwszym tekście odnotowano ok. 15 drobnych zmian, które jednak nie są uznane przez wydania krytyczne tekstu za ważniejsze niż przyjęte w nich lekcje z kodeksów³⁴. W drugim tekście odnotowuje się jedną poważną zmianę w zapisie Bożego imienia z Kpł 4,27 – tam, gdzie duże kodeksy przekładają Tetragram przez greckie κύριος, odnaleziony w Qurman tekst ma zapis greckimi literami: ΙΑΩ – co może być świadectwem sposobu odczytywania Bożego imienia w I w. przed Chr.³⁵ Poza tymi zmianami innych poważnych nie ma. Zatem trzeba przyznać, że starożytni dołożyli wszelkich starań, by zachować i przekazać następnym pokoleniom zasadniczo wierny tekst LXX Kpł, bliski najprawdopodobniej temu, który wyszedł spod pióra starożytnego tłumacza w Aleksandrii.

Po drugie, znalezione fragmenty potwierdzają zasadniczą zgodność tekstu greckiego z hebrajskim pierwowzorem, także odnalezionym w Qumran w licznych kopiach (których obecność świadczy o popularności tej księgi we wspólnocie, która kładła silny nacisk na zachowywanie przepisów prawa, np. czystości).

Po trzecie, fakt obecności dwóch greckich manuskryptów Kpł w Qumran, ukazuje, że ów grecki tekst tego fragmentu Tory używany był w Palestynie, a nie tylko w diasporze aleksandryjskiej, gdzie powstał, co oczywiście stawia cały przekład LXX w znacznie ważniejszym świetle! Do tego te fragmenty z 4 Groty w Qumran datuje się na II i I w. przed Chr., zatem tylko ok. 100 (najwyżej 200) lat po powsta-

---

Its Relations to the Dead Sea Scrolls and Other Writings (Manchester, 1990), Septuagint and Cognate Studies SBL 33, Scholars Press, Atlanta, Georgia 1992, s. 49-80.

³⁴ Por. szczegółowe analizy w J. W. W e v e r s, *Septuaginta. Vetus Testamentum Graecum. Auctoritate Academiae Scientiarum Gottingensis editum*, t. II, 2 *Leviticus*; E. Ch. U l r i c h polemizuje z takim poglądem, twierdząc, że tekst 4QLXXLev^a prezentuje starszy, bliższy oryginałowi tłumaczenia tekst grecki; por. analizę tego tekstu S. M e t s o, E. Ch. U l r i c h, *The Old Greek Translation of Leviticus*, s. 256-257 oraz 261-265.

³⁵ Na temat Bożego imienia w 4QpapLXXLev^b zob. *tamże*, s. 265; na temat innych zmian. *tamże*, s. 257 oraz 265-267.

niu greckiego przekładu księgi! Świadczy to o szerszym, jak się wydaje, zasięgu oddziaływania samej LXX poza diasporą, w Palestynie.

Także inne, pozaqumrańskie, manuskrypty i kodeksy zawierające grecki tekst Kpł mają wiele różnych wariantów tekstu, które odnotowane zostały w wydaniach krytycznych. Interpretacji poszczególnych fragmentów pozostawia się decyzję, czy owe warianty są jedynie wynikiem przekazu tekstu (błędów kopistów), działalności tłumacza (błędów i zmian w tekście), czy też ich hebrajskiego *Vorlage*, które mogło być odmienne od tego, które stało się podstawą tekstu masoreckiego. Wszystkie te wersje mogą być prawdziwe w przypadku różnych tekstów. Zdania badaczy są podzielone w przypadku ostatniego zagadnienia. O ile J. W. Wevers przychyliła się raczej do twierdzenia, że tekst hebrajski Kpł będący podstawą tłumaczenia w LXX był taki sam, jak tekst masorecki³⁶, inni (np. L. Greenspoon, E.Ch. Ulrich) – ukazują większą rolę wariantów tekstualnych manuskryptów hebrajskich jako podstawę do zmian w tekście LXX³⁷. W takim ujęciu ten najstarszy grecki przekład (odtworzony w wydaniach krytycznych) ma także wartość krytyczno-tekstualną do odtworzenia tekstu hebrajskiego. Tym bardziej że od powstania ostatecznej redakcji oryginału hebrajskiego księgi do jego przekładu mogło minąć „tylko” 200-300 lat.

Posiadane manuskrypty różnią się między sobą, czy to z niezawinionego błędu kopistów, czy świadomych przeróbek. Obecne wydania krytyczne z dużą dozą prawdopodobieństwa odtwarzają tekst najbliższy oryginalnemu przekładowi, choć nim samym nie dysponujemy. Wydaje się, że starożytni dołożyli wszelkich starań, by tekst Kpł był przekazany jak najwierniej przyszłym pokoleniom, zgodnie z postanowieniem zawartym w *Liście Pseudo-Arysteasa*, gdzie czytamy, iż po odczytaniu gotowego przekładu, kapłani i starsi tłumaczy powstawszy rzekli: Ἐπεὶ καλῶς καὶ ὁσίως διηρμήνευται καὶ κατὰ πᾶν ἠκριβωμένος καλῶς ἔχον ἐστὶν ἵνα διαμείνη ταῦθ' οὗτος ἔχοντα καὶ μὴ γένηται μηδεμία διασκευή („Skoro dobrze i święcie to przetłumaczono i z całą starannością, jest słuszne, żeby pozostało

³⁶ „One should not automatically presuppose a different parent text where differences between the Greek and the Hebrew obtain; rather one should first seek for and pursue other explanations”; J. W. Wevers, *Notes on the Greek Text of Leviticus*, s. XXXII.

³⁷ Por. L. J. Greenspoon, *The Dead Sea Scrolls and the Greek Bible*, s. 109-110; S. M. Metzso, E. Ch. Ulrich, *The Old Greek Translation of Leviticus*, s. 255.

ono jak jest, i by nie dokonywano żadnej zmiany”³⁸, pod groźbą klątwy dla tych, którzy dokonaliby jakiegokolwiek przeróbki czy skreślenia³⁹. A uczyniono to po to, by, jak mówi *List*: ἵνα διὰ παντὸς ἀένναα καὶ μένουτα φυλάσσειται („żeby [tekst] jako niezmienny i trwały został ustrzeżony”)⁴⁰.

Charakter przekładu LXX Kpł

Wspomniane już zostało, że grecki przekład Kpł zawarty w LXX jest zasadniczo wierny hebrajskiemu oryginałowi. J. Milgrom zaznacza, że w ogóle tekst Kpł jest bardzo dobrze zachowany, a jego przekład w LXX nie zawiera wielu znaczących zmian, a te, które są, nie mają wielkiego znaczenia⁴¹. Inni także podkreślali, że LXX Kpł jest jednym z wierniejszych przekładów w całej LXX, nawet wśród ksiąg Pięcioksięgu⁴². Potwierdzały to wspomniane fragmenty LXX Kpł odnalezione w Qumran, a także szczegółowa analiza obu tekstów – hebrajskiego i greckiego – księgi. Przekład LXX Kpł nie odbiega od treści oryginału hebrajskiego tak drastycznie, jak np. Księga Hioba czy Księga Przysłów, których tłumacze pozwolili sobie niejednokrotnie na większą swobodę w tłumaczeniu⁴³.

Tłumacz (tłumacze) LXX Kpł oddał wiernie kapłański charakter księgi, zachowując jej podział. Struktura księgi w LXX jest taka sama jak w tekście hebrajskim⁴⁴: rozdz. 1–7: prawo ofiar; rozdz. 8–10: narracja inauguracja kapłaństwa; rozdz. 11–15: Prawo czystości; rozdz. 16: Dzień Przebłagania; rozdz. 17–27: Kodeks Świętości. Także

³⁸ *List Pseudo-Arysteasza* za tekstem H. S. J. Thackeraya, s. 604.

³⁹ *Tamże*.

⁴⁰ *Tamże*.

⁴¹ „The text of Leviticus is in excellent state of preservation. The variations in MT are few and nearly always insignificant. The rare meritorious variant in the LXX and Sam. is duly noted in this commentary”; J. M i l g r o m, *Leviticus 1–16. A New Translation with Introduction and Commentary*, Anchor Bible 3, New York-Doubleday 1992, s. 2.

⁴² „Le *Lévitique* grec était, dans le Pentateuque, le livre qui sans doute manifestait le plus haut degré de fidélité à ce qui avait été son modèle”; P. H a r l é, D. P r a l o n, *La Bible d'Alexandrie III: Le Lévitique*, s. 24.

⁴³ Np. w przypadku Księgi Hioba grecki tekst jest krótszy o ok. 1/5 od swojego hebrajskiego pierwowzoru, a wiele z tekstów, które zostały przetłumaczone, pozostaje zmienionych; por. B. S t r z a ł k o w s k a, *Mowy Elihu (Hi 32–37) oraz ich reinterpretacja w Biblii Greckiej*, *Rozprawy i Studia Biblijne* 35, Warszawa 2009 (na końcu podana bibliografia tematu). Podobnie radykalne zmiany dotyczą Księgi Przysłów.

⁴⁴ Por. P. H a r l é, D. P r a l o n, *La Bible d'Alexandrie III: Le Lévitique*, s. 16–24.

w obrębie poszczególnych części starano się przekładać tekst jak najwierniej. Być może ta wierność wynikała z szacunku, jakim tłumacz (tłumacze) obdarzał Pięcioksiąg, najważniejszą część dziedzictwa biblijnego Izraela. Ta zgodność z tekstem hebrajskim nie oznacza jednak, że w tekście greckim nie ma w ogóle zmian względem hebrajskiego oryginału! Według włoskiej zasady *traduttore traditore* („tłumacz jest zdrajcą”), w każdym przekładzie, nawet najwierniejszym, znajdują się pewne świadome (bądź nie) przeróbki i zmiany. Zmiany w LXX Kpł zatem także są obecne. I to liczne.

Badacze Kpł w LXX wyliczają nawet ok. 600 (!) zmian względem tekstu hebrajskiego⁴⁵ (co jest liczbą bardzo pokąźną, jeśli weźmiemy pod uwagę jej długość: 27 rozdziałów – wówczas na jeden rozdział przypada średnio ok. 22 zmian, a niektóre rozdziały liczą przecież tylko kilka wersetów – np. rozdz. 12 liczy zaledwie 8 wersetów...). Zmiany te nie są oczywiście w większości zmianami wielkimi, czy mającymi znaczenie dla interpretacji księgi. Większość z nich wynika ze zmiany języka z semickiego na niesemicki. Kpł, używając dość precyzyjnego, hermetycznego języka⁴⁶ – co było konieczne przy określaniu nakazów i zakazów, z których w większości ta księga się składa – stała się księgą uważaną za niezwykle trudną do tłumaczenia⁴⁷. Jej hebrajski oryginał zawiera wiele terminów technicznych, stanowiących *hapax legomena* w Biblii Hebrajskiej, które trudno się przekłada. Język księgi jest w większości językiem regulacji prawnych⁴⁸. Występują w niej także często powtórzenia konkretnych zwrotów hebrajskich, które nadają księdze swoisty rytm i budowę (nie są one sprawą przypadku czy ubogiego języka autora, który powtarzał tak samo brzmiące zdania, ale właśnie konkretnego stylu nadanego tej księdze przez jej autora; w tym ciągłym powtarza-

⁴⁵ Por. *tamże*, s. 24.

⁴⁶ Na temat języka Kpł zob.: J. M i l g r o m, *Studies in Cultic Theology and Terminology*, *Studies on Judaism in Late Antiquity* 36; Brill, Leiden 1983; J. F. A. S a w y e r, *The Language of Leviticus*, w: t e n z e, *Reading Leviticus. A Conversation with Mary Douglas*, JSOT Supplement Series 227, Academic Press Sheffield, 1996, s. 15-20.

⁴⁷ Por. R. P é t e r - C o n t e s s e, *Manuel du traducteur pour le livre du Lévitique*, Auxiliaires du traducteur, Alliance biblique universelle, Stuttgart 1985.

⁴⁸ W Księdze – poza fragmentem Kpł 8–10 i niewielkim opowiadaniem liczącym 2 wersety w Kpł 24,10-12 – stanowiącym wstęp do kolejnych prawnych regulacji – nie ma tekstów narracyjnych. Na temat narracji w Kpł zob. A. T r o n i n a, *Narracja w Księdze Kapłańskiej*, w: W. P i k o r (red.), *Język Biblii. Od słuchania do rozumienia. XXXII Tydzień Biblijny, Lublin (KUL) 29-30.11.2004*, *Studia Biblica* 11, Verbum, Kielce 2005, s. 62-69.

niu pewnych zwrotów jest zawarta głębia przesłania Kpł). Ten specyficzny język, budowa i teologia księgi sprawiają, że trudności, które dziś mamy z jej lekturą (i z jej przekładem!), mieli także tłumacze w przeszłości.

Trudno omawiać wszystkie zmiany w LXX Kpł względem tekstu hebrajskiego⁴⁹. Dotyczą one bowiem raczej poszczególnych słów niż większych fragmentów i każdy przypadek wymaga odrębnego studium. Chcąc ująć ten temat ogólniej, trzeba przyznać, że zmiany te mają taki charakter, jak w innych księgach LXX i wynikają z techniki przekładu stosowanej przez tłumaczy wszystkich ksiąg LXX⁵⁰. To, co czyni LXX Kpł wyjątkową na tle innych, to z pewnością wspomniany „prawniczy” język księgi w tekście hebrajskim, który udało się oddać w języku greckim w równie specyficznym stylu⁵¹. Można podjąć próbę podziału tych drobnych zmian na kilka grup.

Po pierwsze, część ze zmian ma charakter formalny, harmonizujący tekst: różne warianty redakcyjne i stylistyczne ułatwiające czytanie tekstu greckiemu czytelnikowi. Chodzi tu o drobne zmiany gramatyczne, naturalnie wynikające ze zmiany języka hebrajskiego na grecki; takie zmiany są najliczniejsze, ale często nie mają wpływu na treść i interpretację księgi⁵².

⁴⁹ Czynią to dokładnie opracowania tekstu LXX Kpł; por. np. wydanie krytyczne (np. *Septuaginta. Vetus Testamentum Graecum. Auctoritate Academiae Scientiarum Gottingensis editum*, t. II, 2 *Leviticus*) czy dodatkowe opracowania: J. W. W e v e r s, *Notes on the Greek Text of Leviticus*, Atlanta 1997; por. także komentarz: P. H a r l é, D. P r a l o n, *La Bible d'Alexandrie III: Le Lévitique*, s. 24-25 oraz 28-47 (w tym co dotyczy terminologii konkretnych tematów z Kpł); oraz D. L. B ü c h n e r, *Leuitikon. To the Reader*, w: *A New English Translation of the Septuagint*, s. 82-84.

⁵⁰ Na ich temat por. J. A. B e c k, *Translators as Storytellers. A Study in Septuagint Translation Technique*, StBL 25, Peter Lang, New York 2000.

⁵¹ Na temat stylu języka greckiej Kpł, wraz z przykładami, zob. P. H a r l é, D. P r a l o n, *La Bible d'Alexandrie III: Le Lévitique*, s. 47-81.

⁵² Chodzi np. o dodanie (lub usunięcie) spójnika czy zaimka, albo o powtórzenie dwukrotnie podmiotu zdania (który np. w języku hebrajskim był domyślny); por. np. Kpł 2,9, gdzie LXX Kpł dodaje w drugiej części zdania termin „kapłan” (ὁ ἱερεὺς), który w tekście hebrajskim pojawił się tylko w pierwszej części zdania – „Kapłan (הַכֹּהֵן / ὁ ἱερεὺς) podniesie z tej ofiary pokarmowej pamiętkę i kapłan (ὁ ἱερεὺς) zamieni w dym na ołtarzu jako ofiarę spalaną, miłą woń dla Pana”. Ten typ zmian powoduje, że niektóre spośród terminów pojawiają się w innej liczbie w tekście hebrajskim i greckim – np. wspomniany termin „kapłan” w LXX pojawia się 211 razy (P. H a r l é, D. P r a l o n, *La Bible d'Alexandrie III: Le Lévitique*, błędnie podaje liczbę 203 razy), to ponad 20 razy więcej niż w tekście hebrajskim! Por. to wyrażenie w E. H a t c h e, H. A. R e d p a t h, *A Concordance to the Septuagint and the Other Greek Versions of the Old Testament (Including the Apocryphical Books)* Graz 1954; R. A. K r a f t, E. T o v, *Introducto-*

Po drugie, w Księdze Kapłańskiej obecne są także zmiany terminologiczne – te najczęściej łączą się z wyborem odpowiedniego słowa w celu oddania terminu hebrajskiego. W przypadku języka hermetycznego było bardzo ważne, by precyzyjnie oddać jeden termin przez drugi, czego domagało się słownictwo techniczne Kpł. Takie zmiany mogą dotyczyć zarówno terminologii częstej, jak terminologia kultyczna (np. dot. kapłanów⁵³, ofiar⁵⁴, świętości⁵⁵ czy czystości i nieczystości⁵⁶), jak i terminologii rzadko występującej. Trudność w oddaniu tej ostatniej pojawia się zwłaszcza tam, gdzie tłumacz grecki musiał zmierzyć się z terminami niezrozumiałymi, występującymi tylko raz (liczne obecne w Kpł *hapax legomena*), których znaczenie było być może już w jego czasach niepewne (oryginał dzieliło od przekładu 200-300 lat). W Księdze Kapłańskiej w przypadku takich terminów tłumacz przekładał często jeden *hapax legomenon* na drugi, co zresztą stanowiło pewną normę w przekładach ksiąg w LXX. Ciekawe są zwłaszcza te zmiany w tekście Kpł, które dotyczą zwierząt nieczystych⁵⁷ (najwięcej oryginalnych nazw zwierząt jest wymienionych w rozdz. 11)⁵⁸, a także np. nazw chorób (najlepszym przykładem

---

ry Essay, T. M o u r a o k a, *Hebrew/Aramaic Index to the Septuagint*, Baker Academic, Grand Rapids Michigan 1998, 2005, s. 679-683.

⁵³ Por. poprzedni przypis. Termin „kapłan”, hebr. כֹּהֵן, w Kpł pojawia się najliczniej ze wszystkich ksiąg BH (w Kpł jest 25% jego występowania w całej Biblii Hebrajskiej); na ten temat i na temat kapłaństwa w Kpł zob. B. S t r a ł k o w s k a, *Kapłaństwo w świeżle Księgi Kapłańskiej*, *Verbum Vitae* 17 [*Kapłaństwo Jezusa – czym jest?*], Instytut Nauk Biblijnych KUL 2010, s. 19-41. W LXX przekładany jest on przez jeden grecki termin ἱερέως.

⁵⁴ Por. P. H a r l é, D. P r a l o n, *La Bible d'Alexandrie III: Le Lévitique*, s. 32-40. W przypadku ofiar tłumacz bywał niekonsekwentny – o ile ofiary całopalne, czy ofiary za grzech oddaje odpowiednimi terminami greckimi, to np. ofiara składana gestem kołysania (hebr. חֲטָאת) jest w LXX Kpł przetłumaczona przez 4 różne terminy greckie (δόμα, ἀφάρεμα, ἐπίθεμα, ἀφόρισμα); por. D. L. B ü c h n e r, *Leuitikon. To the Reader*, w: *A New English Translation of the Septuagint*, s. 83.

⁵⁵ Por. P. H a r l é, D. P r a l o n, *La Bible d'Alexandrie III: Le Lévitique*, s. 29-30.

⁵⁶ Por. *tamże*, s. 30-32.

⁵⁷ Tradycja grecka całej LXX (nie tylko LXX Kpł) w przypadku terminologii dot. zwierząt jest niejednokrotnie rozbieżna z tym, co przekazuje nam tradycja hebrajska czy inne wersje starożytne (np. Vulgata). W danym tekście różnie tłumaczą obecne nazwy zwierząt – co mogło być wynikiem nieznaności tej terminologii albo nieznaności danego zwierzęcia w danym rejonie świata. Temat z pewnością wymaga szczegółowego opracowania.

⁵⁸ Dlatego też i zmiany LXX względem tekstu hebrajskiego są tam najliczniejsze. Np. hebr. שִׁטָּח („świstak”, „górolak”) stanie się w LXX „królikiem” (δασύπους); Vul z kolei odda go jako zwierzę o nieznanym nazwie: *chyrogryllus*. Z kolei hebr. זָבִיא („zając”) w LXX zostanie przetłumaczony jako „królik” (χοιρογύλλιος), co wiernie przetłumaczy Vul jako *lepus* („za-

może być Kpł 21, stanowiący część Kodeksu Światości – o uświęcaniu kapłanów)⁵⁹.

Trzeba powiedzieć, że – jeśli chodzi o tę terminologię – tłumacz wykonał kolosalną pracę. Wyrażenia typowo kapłańskie, hebrajskie, weszły dzięki niemu do świadomości i języka Żydów mówiących po grecku – a potem także do języka autorów Nowego Testamentu. Ta terminologia stała się także pożywką do interpretacji alegorycznej Kpł, która zapoczątkowana została już w żydowskiej diasporze w Aleksandrii – już *List Pseudo-Arysteasa* alegorycznie zinterpretuje przepisy pokarmowe z Kpł 11⁶⁰, a tę jej alegoryczną interpretację rozwinię później Filon z Aleksandrii i pisarze wczesnochrześcijańscy.

Po trzecie, w przekładzie LXX Kpł, tak jak i w innych księgach LXX, spotkamy (nieliczne) adaptacje do nowego środowiska, w jakim powstawał przekład księgi – środowiska aleksandryjskiego okresu hellenistycznego. Tego typu zmiany w innych księgach LXX dotyczyły zwłaszcza nazw geograficznych, których w Kpł nie ma. Tłumacze zazwyczaj unikali także antropomorfizmów w mówieniu o Bogu (by nie kojarzyć Boga jedyne go z bożkami pogańskimi) – takich przykładów zasadniczo w Kpł też jest niewiele⁶¹. Jedną z najbardziej wyraźnych tego typu zmian, którą można nazwać „środowiskową”, znajduje się w Kpł 18,21, gdzie w miejsce bożka Mo-

---

jąc”). Hebr. jaszczurka z 11,29 (זא) przełożona jest w LXX jako κροκόδειλος. Zmiany te mogą wynikać z nieznamośc i różnic poszczególnych gatunków podobnych do siebie zwierząt.

⁵⁹ Na jego temat tego tekstu zob. B. S t r a ł k o w s k a, *Kapłaństwo w świetle Księgi Kapłańskiej*, s. 33-38. Kpł 21,16nn. wylicza wady fizyczne, które wykluczały członka rodu kapłańskiego (kapłaństwo było dziedziczne) ze sprawowania kultu. Wśród tych wad są takie, których znaczenie przysparza wiele wątpliwości. O ile wiemy, jak rozumieć te często występujące wady i choroby (jak: „niewidomy”, „chromy”, które poprawnie przetłumaczone są w LXX), to pojawiają się w tym tekście zwroty hebrajskie nieznan e, występujące tylko raz, z którymi tłumacz LXX musiał się zmierzyć. Np. termin מַחֲרֵם z 21,18, pochodzi od rdzenia מַחַר oznaczającego „obcinać”, „splaszcząc”; tłumacz grecki przełożył go jako κολοβόρριν („ktoś ze zniekształconym, splaszczonym, obciętym nosem”, doprecyzowując, o jaką część twarzy chodziło (nos), czego tekst hebrajski dokładnie nie precyzował. Podobnie z następną przypadłością – hebr. מַחֲרֵם, które wywodzi się od rdzenia oznaczającego „rozcinać”. Nie wiadomo dokładnie, co ten zwrot miałby oznaczać, i przekłady współczesne (np. Biblia Tysiąclecia) tłumaczą ten termin jako „kaleka”. LXX przetłumaczył bardziej dosłownie, a zarazem doprecyzuje o jaką przypadłość chodzi – przekładając ten termin przez jako ὠτόμητος („mający odcięte ucho”; uzupełniając, o jaką część ciała chodzi).

⁶⁰ Gdzie zakaz spożywania mięsa pewnych ptaków z ww. 11-19, został w LXX wyjaśniony ich drapieżnością w stosunku do innych ptaków – alegorycznie rozumie się to postawą wobec innych ludzi.

⁶¹ Por. D. R. S c h w a r t z, *Avoidance of Deification in the Septuagint Version of Leviticus?* Shnaton 5/1979, s. 205-220.

locha (hebr. מֹלֶךְ), w LXX pojawia się termin ἄρχων, oznaczający „księcia”⁶².

Po czwarte, obok zmian dostosowujących myśl hebrajską do greckiej, tłumacz stosował także zabieg odwrotny, używając w języku greckim wyrażen hebraizujących, wyrażen mało greckich, ale za to charakterystycznych dla języka hebrajskiego. Dotyczyło to zarówno terminologii⁶³, jak i składni zdań. Ta ostatnia cecha charakterystyczna przekładu LXX Kpł dotyczy zbyt dosłownego przekładania całych zdań hebrajskich – tłumacz zamiast przekładać sens i używać wyrażen idiomatycznych języka greckiego, używał składni hebrajskiej w greckim tekście. Nie tłumaczył zatem tekstu co do sensu, ale chcąc jakby jak najdosłowniej oddać hebrajskie słowa⁶⁴. Wiąże się z tym zabiegiem nieładny styl tłumaczenia greckiego w niektórych miejscach Księgi. W LXX Kpł najlepszym tego przykładem są często pojawiające się niezgrabne pleonazmy (niepoprawne wyrażenia, które potocznie nazywa się „masłem maślanym”), które wynikają w LXX ze zbyt dosłownego przekładu z języka hebrajskiego⁶⁵.

Jednak nie jest tak wszędzie. Tłumacz LXX Kpł formułował także zdania ładnie brzmiące po grecku, co ukazuje, że nie stosował konsekwentnej polityki przekładu: raz był zbyt dosłowny, innym razem – zbyt swobodny. Ta niekonsekwencja widoczna jest najlepiej w oddawaniu terminologii: bywa bowiem, że to samo wyrażenie przetłu-

⁶² Tłumacz grecki pominął tu imię własne bożka Molocha (którego kult znany był w Jerozolimie i potępiany), którego być może nie znano, albo nie chciano upamiętniać w środowisku aleksandryjskim, z jakiego się wywodził, dlatego przełożył hebrajski tekst jako καὶ ἀπὸ τοῦ σπέρματος σου οὐ δώσεις λατρεύειν ἄρχοντι „a swoim dzieciom nie dasz służyć księciu. Na temat tego wersetu zob. P. H a r l é, D. P r a l o n, *La Bible d'Alexandrie III: Le Lévitique*, s. 162-163.

⁶³ Najlepszym przykładem jest wyrażenie hebr. שֵׁן שֵׁן („ktoś”, „ktokolwiek”), tylko raz przełożony jest w LXX Kpł jako τις („ktoś”) w 20,2; w pozostałych przypadkach jego występowania w Kpł tłumacz LXX przełożył go aż nazbyt dosłownie, jako: ἄνθρωπος ἄνθρωπος (17,3.8.10.13; 18,6; 22,18), lub, jak w 15,2, jako ἀνὴρ ἀνὴρ (w dat. ἀνδρὶ ἀνδρὶ), co jest hebraizmem, stanowiącym dokładną kalkę wyrażenia hebrajskiego i nie ma uzasadnienia w języku greckim.

⁶⁴ D. L. B ü c h n e r, *Leuitikon. To the Reader*, w: *A New English Translation of the Septuagint*, s. 83.

⁶⁵ Przykładem pleonazmu w LXX Kpł może być Kpł 15,20b. Por. *tamże*, s. 83; Na temat pleonazmów w Kpł zob. także: R. S o l l a m o, *The Pleonastic Use of the Pronoun in Connection with the Relative Pronoun in the LXX of Leviticus, Numbers and Deuteronomy*, w: L. J. G r e e n s p o o n (red.), *VII Congress of the International Organization for Septuagint and Cognate Studies, Paris 1992*, Scholars Press, Atlanta, Georgia 1992, s. 43-62.

maczone zostało w LXX Kpł przez różne zwroty, w zależności od kontekstu⁶⁶.

Inną jeszcze grupę zmian stanowią w greckiej wersji Kpł zmiany nieświadome, wynikające z błędów – różnego typu – zarówno z błędów tłumacza (tłumaczy), jak i z błędów kopistów, przepisyujących tekst⁶⁷.

Trzeba podkreślić, że wszystkie wymienione tu przykładowo zmiany nie są w LXX Kpł radykalne. Wiele z nich da się wytłumaczyć, przyglądając się starożytnym manuskryptom hebrajskim. Inne (jak te dotyczące terminologii zwierzęcej) wynikają albo z chęci oddania jak najlepiej dla greckiego czytelnika tego swoistego stylu Księgi Kapłańskiej, albo, z wyuczajnie, z niezrozumienia tekstu hebrajskiego, zwłaszcza tam, gdzie używa on charakterystycznych zwrotów czy obecnych w hebrajskiej księdze *hapax legomenów*, które mogły być już niezrozumiałe dla tłumacza LXX, żyjącego przecież w innym środowisku, i w innym czasie. Zwłaszcza te ostatnie zmiany dają nam też pojęcie o tym, jak interpretowano tekst Kpł w środowisku Żydów języka greckiego w Aleksandrii. W LXX Kpł tłumacz musiał język Księgi Kapłańskiej i jej rozporządzenia przełożyć jak najbardziej precyzyjnie, jak to mógł uczynić, tłumacząc słowa, które – jak skarżył się inny tłumacz LXX, w Prologu do Księgi Syracydesa – „nie mają tej samej mocy w języku hebrajskim, co przełożone na inny język”⁶⁸.

Grecki tytuł Księgi Kapłańskiej w LXX

Przekładając Kpł, jej tłumacz także ją interpretował. Jednym z najwyraźniejszych owoców tej interpretacji księgi może być już tytuł, nadany jest jej w tradycji LXX. Nazwała ona Księgę Kapłańską: Λευιτικον [Βιβλιον], czyli: [*Księga*] *Lewicka*, a tytuł ten przejęła potem także tradycja łacińska zawarta w Wulgacie (*Leviticus*), a za nią wiele języków nowożytnych (ang. *Leviticus*, fr. *Lévitique*, wł./hiszp. *Levítico*). Tytuł Λευιτικον [Βιβλιον] po raz pierwszy został użyty przez Filona z Aleksandrii, który był jednym z pierwszych komentato-

⁶⁶ Obok wspomnianego wyrażenia שנים שנים, innym przykładem mogą być np. liczebniki: hebr. שתי („dwa”) oddaje LXX przez δύο („dwie [nerki]”; w. 3,4), albo przez ἀμφοτέρους („obie [nerki]”; w. 3,10 – w tym samym kontekście), albo także – w nieco dalszym kontekście przez termin ζεύγος („para [synogarlic]”; 5,11).

⁶⁷ Zmiany takie są omówione w wydaniach krytycznych nie są przedmiotem charakterystyki pierwotnego przekładu.

⁶⁸ Prolog do Księgi Syracydesa 21-22.

rów greckiej wersji księgi. Ten tytuł odnosi czytelnika do lewitów i jest to dość zaskakujące, bowiem o lewitach Kpł mówi w jednym krótkim tekście: Kpł 25,32-34, i to przy okazji wspomnienia miast lewickich. Dlaczego więc taki tytuł? Wydaje się, że najlepszym uzasadnieniem tego jest fakt, że w okresie judaizmu hellenistycznego (zwłaszcza w diasporze) utożsamiano pojęcie „lewici” z pojęciem „kapłani”, którzy byli przecież potomkami Aarona wywodzącego się z pokolenia Lewiego. Dziś rozdzielamy te dwie funkcje: kapłanów i lewitów, wówczas jednak, w środowisku hellenistycznym, utożsamiano je. A ponieważ Kpł mówi bardzo wiele o kapłanach – choć o lewitach niewiele – księgę nazwano Λευιτικον [Βιβλιον], by upamiętnić wszystkich kapłanów (w tym lewitów). Tytuł księgi jest zatem wynikiem jej rozumienia i interpretacji.

Na przykładzie Kpł bardzo wyraźnie zarysowuje się paradoks, z którym musieli zmierzyć się wszyscy tłumacze LXX: chcieli oni stworzyć tekst najbardziej wierny oryginałowi hebrajskiemu, a zarazem najwierniejszy własnemu jego rozumieniu i tradycji języka greckiego, na który przekładali. Wierność tekstu LXX Kpł hebrajskiemu oryginałowi daje wiele do myślenia. Nawet bowiem w diasporze, z dala od świątyni jerozolimskiej, przechowywano rozporządzenia kultyczne i przekazywano wiernie tradycję żydowską następnym pokoleniom. Przekład Kpł w Septuagincie jest zatem świadectwem niezwyklej staranności w wiernym przekazywaniu własnej tradycji, zarazem rzuca światło na problemy w wiernym oddaniu tego tekstu, wynikające z wspomnianych trudności językowych i interpretacyjnych Kpł.

Przyglądając się Kpł w LXX z pewnością można powiedzieć za tradycją diasporę aleksandryjskiej, że ów dzień, w którym ukończono tłumaczenie Tory, był dniem wielkiej radości i entuzjazmu, ponieważ – jak mówi ta tradycja – tłumacze ὅς ἂν μεγάλων ἀγαθῶν παραίτιοι γεγονότες („przyczynili się do wielkich dóbr”)⁶⁹. A ich praca stała się częścią wielkiej, pięknej i ważnej spuścizny, do której odwoływali się później zarówno wyznawcy judaizmu, jak i chrześcijanie pierwszych wieków.

Barbara STRZAŁKOWSKA

⁶⁹ List Pseudo-Arysteasa za tekstem H. S. J. Thackereya, s. 604.